

MARCIN IGNACZAK, PRZEMYSŁAW MAKAROWICZ

Krąg trzciniecki i krąg mogiłowy. Problem zmiany kulturowej na Kujawach i w dorzeczu środkowej Warty

Wstęp

Zagadnienie relacji między społecznościami kręgu kultur mogiłowych (KKMo) oraz ugrupowaniami trzcinieckiego kręgu kulturowego (TKK; Czebreszuk 1996) na stałe weszło już do kanonu najważniejszych problemów epoki brązu. Wielokrotnie poruszano je w podręcznikowych publikacjach syntetyzujących, opracowaniach regionalnych czy też monografiach poszczególnych osad i cmentarzysk. Interakcje trzciniecko-mogiłowe omawiano zwłaszcza w związku z dwoma zjawiskami. W wymiarze przestrzennym łączono je z tzw. *strefą przemieszania trzciniecko-przedłużyckiego* (Gardawski 1959; Dąbrowski 1972; 1987; Gedl 1975; Gediga 1978; Blajer 1989a; por. też. Kłosińska 1997), w wymiarze taksonomicznym z *fazą łódzką* (Gardawski 1959; 1971).

Strefę przemieszania interpretowano jako obszar synkretyzacji kultury trzcinieckiej (KT) i kultury mogiłowej (KMo), manifestującej się w postaci współwystępowania zespołów trzcinieckich i mogiłowych w obrębie tej samej osady, cmentarzyska bądź też w pojedynczych obiektach osadowych i grobowych. Za tereny tworzące obszar kontaktowy — w różnych wersjach — uważano: lewobrzeżne dorzecze Proсны, międzyrzecze Proсны i Warty, część Kujaw lub też rejon środkowej Warty; odmiennie przy tym wyznaczano jego granice (Gardawski 1959; Dąbrowski 1972; 1987; Gediga 1978; Miśkiewicz 1978; Blajer 1989a; Kłosińska 1994; 1997). Pojawiały się stwierdzenia, że *strefa przemieszania* jest „typową strefą kontaktowania się dwóch kultur” (Gediga 1978). Obecność wzorców obu wspomnianych ugrupowań próbowano również wyjaśnić ich chronologicznym następstwem (Gedl 1975). Zasadniczo nie podejmowano jednak w tych wypowiedziach prób teoretycznej interpretacji owego fenomenu, wychodzących poza poziom *stricte* taksonomiczny i wkraczających na grunt teorii zmiany kulturowej.

Fazę łódzką (FŁ) postrzegano z kolei jako jednostkę taksonomiczną, odzwierciedlającą etap transformacji od KT do kultury łużyckiej (KŁ — Gardawski 1959; 1971; Wiklak 1963; por. też. Jażdżewski 1948). Podkre-

ślano jej niejednorodność, wyróżniając co najmniej trzy grupy terytorialne, a w niektórych przypadkach także jednostki niższego rzędu (np. Gardawski 1971). Stwarzało to paradoksalną sytuację, w której taksony o randze grup kulturowych współtworzyły takson wyższego rzędu o statusie bardziej jednostki chronologicznej (fazy) niż przestrzennej. Interpretację FŁ w kategoriach procesualnych zaproponował A. Koško (1979), postrzegając ów zespół zjawisk jako wyznacznik kolejnego po horyzoncie trzcinieckim (HT) (zróznicowanego regionalnie) etapu integracji kulturowej, ujawniającego wzorce protołużyckie. Autor ów wskazał także na obecność w ramach struktur *horyzontu łódzkiego* (HŁ) wzorców KMo (Koško 1979). Mechanizm genezy tychże przemian kulturowych wyjaśniał on, posługując się modnym ówczasie modelem akulturacyjnym.

W naszym artykule pragniemy zweryfikować dotychczasowe ustalenia dotyczące zagadnienia relacji TKK i KKMo. Charakterystyka zjawiska transformacji ugrupowań „trzcinieckich” w „mogiłowe” winna naszym zdaniem zawierać odpowiedzi na pytania: jakiego rodzaju związek istniał między obu wspólnotami kulturowymi i jak — na płaszczyźnie procesu społeczno-kulturowego — można wyjaśnić przebieg i istotę wspomnianych interakcji międzygrupowych? Celem tego przyczynku jest próba sformułowania odpowiedzi uwzględniających powyższe uwagi. W chwili obecnej możliwe jest wyłącznie aspektowe podejście do zarysowanego problemu. Oznacza to, iż nie będziemy zajmować się wszystkimi symptomami „transformacji trzciniecko-mogiłowej”, lecz skupimy się na najważniejszych — naszym zdaniem — wymiarach owej zmiany kulturowej.

Zakres chronologiczno-przestrzenny

W prezentowanym artykule omawiamy sytuację kulturową w dwóch odmiennych — pod względem osadniczo-kulturowym — strefach recepcji wzorców mogiłowych, tj. na Kujawach oraz w Pradolinie Środkowej Warty (Bartkowski 1970).

Chronologia zjawisk, będących przedmiotem tego opracowania, opiera się głównie na próbie uchwycenia zmienności w czasie materialnych identyfikatorów kompleksu trzcinieckiego, ujawniających wzorce specyficzne dla kompleksu mogiłowego. Pomiar owych tendencji wspiera się będzie na pozyskanych oznaczeniach radiowęglowych dla zespołów reprezentujących obie formacje kulturowe. Z uwagi na brak układów stratygraficznych nabierają one szczególnie znaczenia. W tym zakresie większe możliwości interpretacyjne stwarzają informacje z terenu Kujaw, skąd pochodzi większość datowań ^{14}C dla wyróżnionych tu struktur HT (Koško 1979; Czebreszuk 1996; Makarowicz 1998c). Z rejonu Pradoliny Środkowej Warty uzyskano pierwsze nie publikowane oznaczenia radiowęglowe dla jednego z zespołów mogiłowych. Nie dysponujemy natomiast datowaniami dla zespołów trzcinieckich z tejże strefy (Kłosińska 1994; 1997; Makarowicz 1998c).

Na koniec tych wprowadzających uwag trzeba zaznaczyć, iż stopień wartości poznawczej materiałów źródłowych pochodzących z obu terenów jest zróżnicowany. Bardziej wartościowymi danymi — zebranymi podczas badań powierzchniowych oraz szerokopłaszczyznowych prospekcji wykopaliskowych — dysponujemy dla strefy kujawskiej. Informacje ze strefy środkowowarciańskiej pochodzą ze zweryfikowanych badań AZP i nielicznych badań wykopaliskowych, przeprowadzonych przez pracowników Muzeum Okręgowego w Koninie, dawniejszego IHKM PAN w Warszawie oraz Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu.

Strefa kujawska

Specyfiką strefy kujawskiej jest wielotorowość procesu transformacji tutejszego odłamu TKK. Cechy „mogiłowe” pojawiają się w okresie synchronizowanym z odcinkiem rozwoju społeczności struktur HT 5, HT 6 i HT 7, tj. w *boryzoncie późnotrzcinieckim* (Czebreszuk 1996; Makarowicz 1998c; Makarowicz 1998b, w tym tomie). Kompleksy te można interpretować jako trzy odrębne nurty recepcji wzorców KMo. Drugi szczególnie wyróżnik omawianego regionu tworzy zjawisko synkretyzacji, której materialnym symptomem jest stosunkowo częste współwystępowanie cech mogiłowych z identyfikatorami innych tradycji kulturowych. Jest ona czytelna zwłaszcza w początkowym etapie rozwoju HT 5 (Woźniak 1988; Czebreszuk 1996).

Na terenie Kujaw zarejestrowano nieliczne znaleziska, w większości grobowe, w których zidentyfikowano komponent „mogiłowy”. Jedyne na pięciu stanowiskach metale współwystępują z ceramiką. Są to obiekty grobowe HT 5 z Wolicy Nowej, stan. 1 (Czebreszuk 1996; Makarowicz 1998c), Marcinkowa, stan. 9 (Koško 1979, kat. I, poz. 88.1; Makarowicz 1998c, tab. 26), i Wojdała, stan. 1 (Gedl 1975; Koško 1979; Czeb-

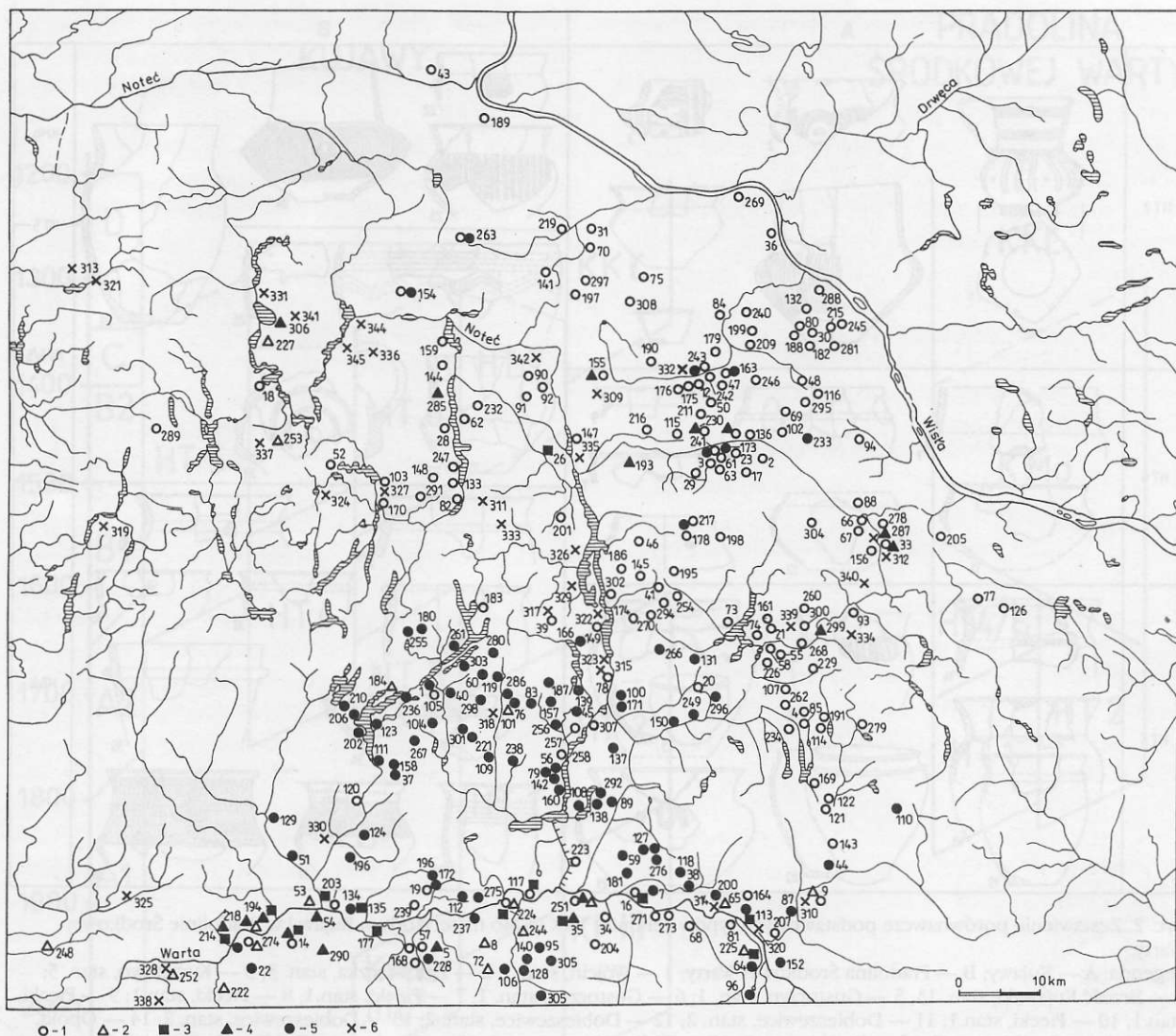
szuk 1996, kat. poz. 1793), oraz zespół osadowy HT 6 z Dobieszewic, stan. 2 (Makarowicz 1998c, tab. 26, tdl).

We wszystkich tych przypadkach brązom o proweniencji „mogiłowej”, tj. ozdobom nóg, ramion i częściom stroju towarzyszą naczynia wiązane ze stylistyką wymienionego kompleksu kulturowego. Bezwzględna większość znalezisk wyrobów metalowych na Kujawach występuje w kontekstach bezceramicznych, tworząc tu — w każdej z wyróżnionych przez Marka Gedla faz rozwoju KMo — wyraźne skupisko (Gedl 1975, mapa 4–6; Czebreszuk 1996: 178) — por. ryc. 1. Ta charakterystyczna dysproporcja w obecności obu kategorii „mogiłowych” identyfikatorów materialnych jest niemal repliką sytuacji z BA1b i BA2 (por. Vandkilde 1996), kiedy to w analizowanym regionie rejestruje się — liczne — metale o stylistyce unietyckiej, prawie nie odnotowuje natomiast naczyń ludności kultury unietyckiej (KU).

Recepcja cech KMo przebiega w strefie kujawskiej — jak już wspomniano — trzema nurtami, reprezentowanymi przez struktury HT 5, HT 6 i HT 7 (por. Makarowicz 1998b, w tym tomie). Polilinearyzację rozwoju zaobserwować można zwłaszcza w materiałach osadowych, podlegających, jak się wydaje, szybszym i bardziej intensywnym zmianom niż w przypadku zespołów sepulkralnych jednoznacznie wiązanych z obrzędową sferą życia.

Pierwszy ze wzmiankowanych nurtów transformacji najpełniej dokumentuje zespół HT 5 z Opok, stan. 7 (Makarowicz 1998b, w tym tomie). Charakteryzuje go — obserwowalna w aspekcie stylistyki ceramiki naczyniowej — synkretyzacja wzorców „późnotrzcinieckich” oraz cech kultur południowych: późnej kultury maziarskiej (KMa) i wczesnej KMo. Niektóre elementy „mogiłowe” rejestrowane w tym zespole zbliżone są do materiałów FŁ (ryc. 2: 14–16, 18–19, 21 — Gardawski 1971 tdl) — kompleksu zjawisk zwanego też na Kujawach HŁ (Koško 1979). Obiekty grobowe, reprezentujące omawianą strukturę, wykazują recesywne cechy „późnotrzcinieckie” (np. składanie zmarłych nieskremowanych, pochówki zbiorowe, obecność horyzontalnych listew plastycznych jako istotnych motywów zdobniczych, preferencja nieznormalizowanego wielkościowo tłucznia kamiennego jako domieszki schudzającej masę ceramiczną) i bardziej wyraźne cechy „mogiłowe” (makromorfologia naczyń — np. obecność dzbanów, metale). Kompleks ów datowany jest na okres od 1650/1600 do 1350/1300 BC (ryc. 3).

Drugi nurt recepcji identyfikatorów „mogiłowych” reprezentują zespoły osadowe HT 6 z Piecek, stan. 1 (ryc. 2: 7–10), oraz Dobieszewic, stan. 2 (ryc. 2: 11–13 — Makarowicz 1998b, w tym tomie). Specyfikę tego kompleksu tworzy połączenie wzorców „późnotrzcinieckich” (cechy zdobnictwa i mikromorfologii) oraz „mogiłowych” (makromorfologia naczyń, zwłaszcza obecność waz i tzw. amfor bezuchych, a także charakterystyczna dwuczłonowość naczyń: przeciwstawienie

Ryc. 1. Dyspersja punktów osadniczych z ceramiką TKK, KMo oraz wyrobów metalowych KMo na terytorium Kujaw i w Pradolinie Środkowej Warty.

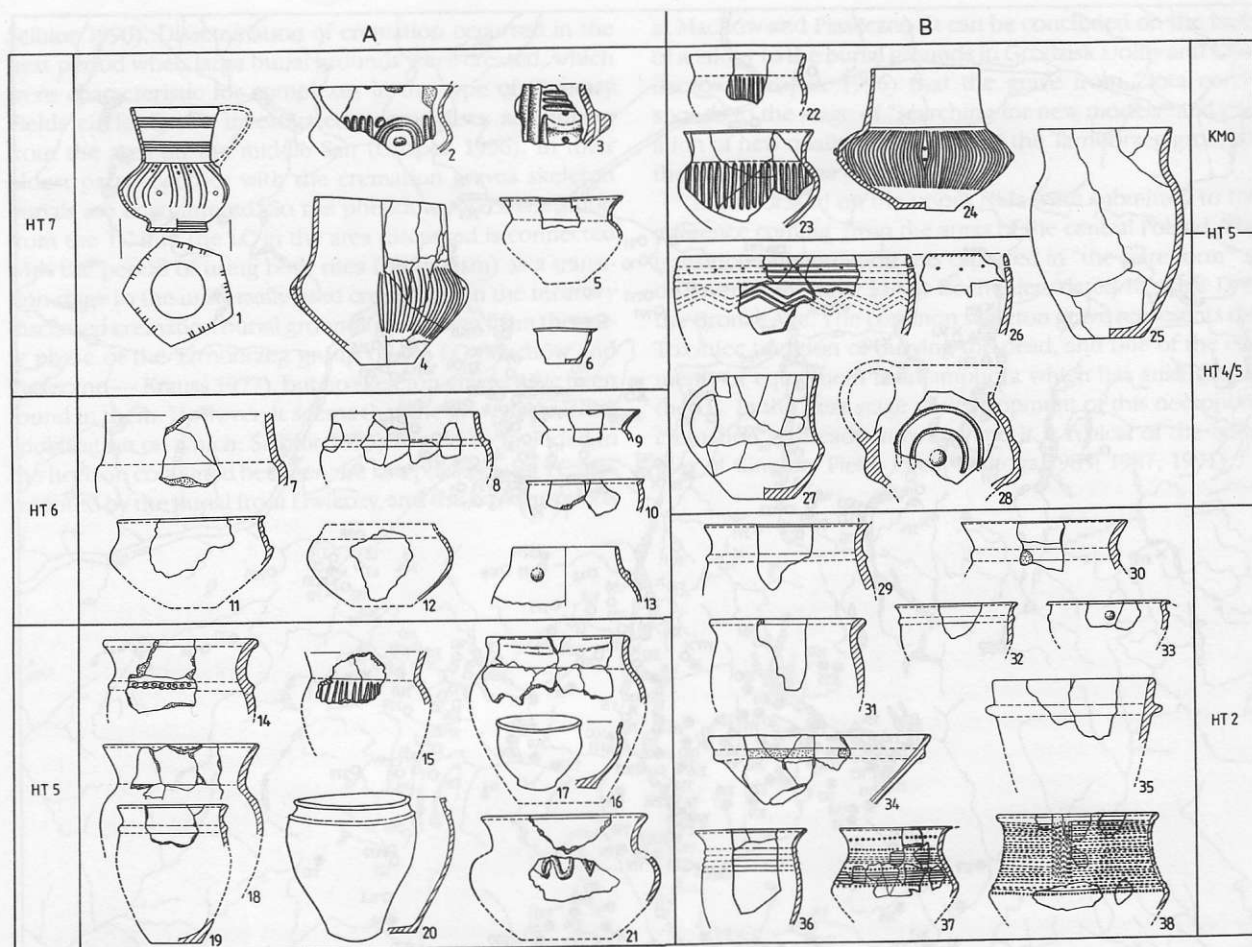
Legenda: 1 — punkty osadnicze z ceramiką TKK; 2 — punkty osadnicze z ceramiką KMo; 3 — punkty osadnicze z ceramiką TKK i KMo; 4 — punkty osadnicze z ceramiką o synkretycznych cechach TKK i KMo; 5 — punkty osadnicze z ceramiką SCHN/WB; 6 — dyspersja wyrobów metalowych KMo (wg Gedl 1975)

szyjki — brzuścowi). Omawiana struktura zasadniczo nie wykazuje cech właściwych dla FŁ. Ramy chronologiczne jej rozwoju obejmują okres od 1550/1500 do 1350/1300 BC. Posiadamy jedną datę ^{14}C dla zespołu HT 6 z Piecek, stan. 1 (3240 ± 25 bp, tj. 1477 ± 30 BC).

Ostatni kujawski nurt recepcji wzorców KMo czytelnym jest w zespołach HT 7 m.in. ze Zgłowiączki, stan. 3 (ryc. 2: 2 — badania dr A. Andrzejewskiej z KA UŁ), Brześcia Kujawskiego, stan. 13, jama 148 (ryc. 2: 4 — Gardawski 1971), Żnina bn (Kurnatowski 1966; Czembreszuk 1996), Sędzina bn (zbiory MOT), Gustorzyna, stan. 1 (ryc. 2: 5–6 — Grygiel 1987), Wójcina, stan. I (ryc. 2: 1 — Kurnatowski 1966) i Kuczkowa, stan. 5 (ryc. 2: 3 — badania na trasie gazociągu tranzytowego, materiały w opracowaniu). Takson ów reprezentuje materiały typowe dla FŁ, przede wszystkim specyficz-

ne dla niej cechy zdobnictwa (dominacja żłobków w układzie pionowym — ryc. 2: 1, 2, 4 oraz guzów plastycznych i makromorfologii naczyń — obecność waz z cylindryczną szyjką i dzbanów — ryc. 2: 1). Struktura ta jest datowana na odcinek czasu od 1500/1450 do 1300/1250 BC (ryc. 3).

W podsumowaniu przypomnieć należy najważniejsze cechy stanowiące o specyfice kujawskiej strefy recepcji wzorców mogiłowych. Konstituują ją: synkretyzm (pojawienie się cech KMo w kontekście innych tradycji kulturowych), wielotorowość procesu „umogiłowienia” (częściowa synchroniczność poszczególnych kompleksów, wykazujących związki z tradycją KMo) oraz znaczna przewaga wyrobów z brązu nad ceramiką o proveniencji związanej z omawianą jednostką kulturową. Na terenie Kujaw liczba punktów osadniczych „przedmogiłowych” struktur TKK (HT 1-HT 4) jest zdecydowanie

Ryc. 2. Zestawienie porównawcze podstawowych typów ceramiki TKK i KMo na terytorium Kujawy i w Pradolinie Środkowej Warty.

Legenda: A — Kujawy; B — Pradolina Środkowej Warty; 1 — Wójcin, stan. I; 2 — Zgłowiączka, stan. 3; 3 — Kuczkowo, stan. 5; 4 — Brześć Kujawski, stan. 13; 5 — Gustorzyn, stan. 1; 6 — Gustorzyn, stan. 1; 7 — Piecki, stan. 1; 8 — Piecki, stan. 1; 9 — Piecki, stan. 1; 10 — Piecki, stan. 1; 11 — Dobieszewice, stan. 2; 12 — Dobieszewice, stan. 2; 13 — Dobieszewice, stan. 2; 14 — Opoki, stan. 7; 15 — Opoki, stan. 7; 16 — Opoki, stan. 7; 17 — Wolica Nowa, stan. 1; 18 — Opoki, stan. 7; 19 — Opoki, stan. 7; 20 — Wolica Nowa, stan. 1; 21 — Opoki, stan. 7; 22 — Szczepidło, stan. 17; 23 — Szczepidło, stan. 17; 24 — Szczepidło, stan. 17; 25 — Stawki, stan. 5; 26 — Babia, stan. 6; 27 — Babia, stan. 6; 28 — Babia, stan. 6; 29 — Szczepidło, stan. 1; 30 — Pyzdry, stan. IV; 31 — Szczepidło, stan. 1; 32 — Brzeźno, stan. Z, gniazdo 3; 33 — Brzeźno, stan. Z, gniazdo 2; 34 — Szczepidło, stan. 1; 35 — Brzeźno, stan. Z, gniazdo 3; 36 — Pietrzyków, stan. d, gniazdo 1; 37 — Pietrzyków, stan. d, gniazdo 1; 38 — Brzeźno, stan. Z, gniazdo 3

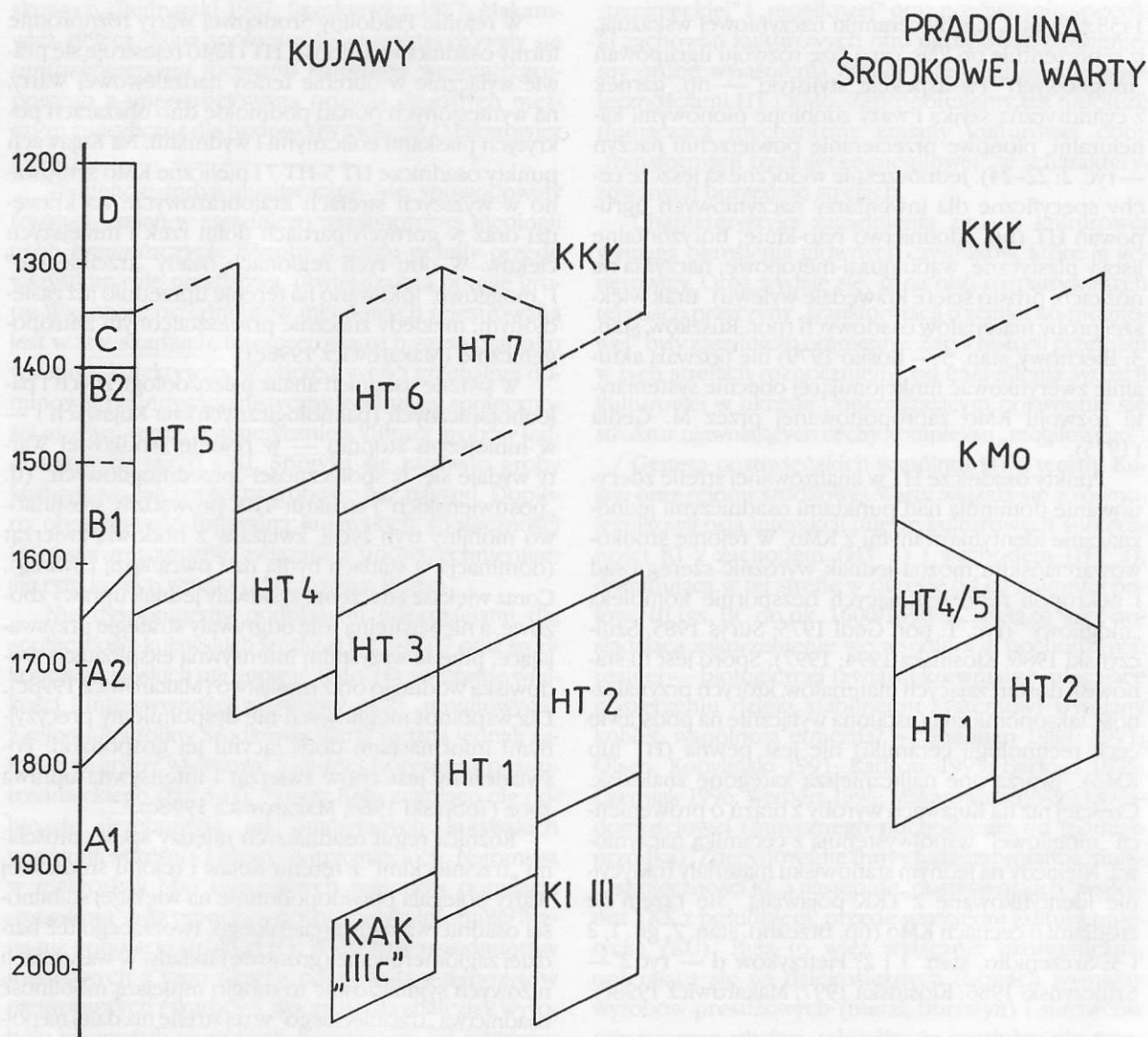
większa niż w okresie rozwoju kompleksów TKK ujawniających cechy KMo (HT 5-HT 7) — por. ryc. 1.

Strefa środkowowarciańska

Rejon ów cechuje inna rytmika przemian w dobie „transformacji trzciniecko-mogiłowej”. Aktualny stan badań wskazuje, iż rozwój społeczeństw TKK tejże strefy był mniej złożony niżli ugrupowań kujawskich. Rozpoznano tu dwie struktury HT, których społeczności mogły zetknąć się bezpośrednio ze wspólnotami KMo (szerzej Makarowicz 1998b, w tym tomie).

Pierwsza z nich odwzorowuje niemal detalicznie wzorce kujawskiej struktury HT 2. Jej geneza wiąże się z dyferencją terytorialną schyłkowej kultury iwieńskiej (KI). Kompleks ów charakteryzuje specyficzny typ

zdobnictwa, zwłaszcza motywy strefowe i quasi-metopowe, wykonane techniką nakłuwania — odciskania i rycia oraz wątki plastyczne: guzy i listwy o układzie horyzontalnym (ryc. 2: 29, 30, 32, 34–36 — Makarowicz 1989; 1998c). Stylistyka i zdobnictwo ceramiki ujawnia związki tejże struktury z KI (obecność waz i pucharów, ryte zdobnictwo quasi-metopowe, listwy plastyczne w układzie horyzontalnym, guzy, tulipano-wate wylewy naczyń, drobnoziarnisty tłuczeń — ryc. 2), ze schyłkową kulturą amfor kulistych (KAK — odciski „ptasiego piórka”, ewentualnie domieszka tłuczni gruboziarnistego — ryc. 2: 37), z ugrupowaniami mazowiecko-podlaskiej enklawy TKK (zdobnictwo kluto — odciskane, dywanowe wątki ryto — klute — ryc. 2: 37, 38) oraz z późną KU (ostre i nisko umieszczone załomy brzuśców — ryc. 2: 37, 38 — Makarowicz 1998c).

Ryc. 3. Relacje chronologiczne podstawowych komponentów TTK i KMo na terenie Kujaw i w Pradolinie Środkowej Warty

Do najważniejszych zespołów HT 2 zaliczyć można osady z Brzeźna, stan. Z, gniazdo 1, 2 i 3 (ryc. 2: 32, 33, 35, 38), Szczepidła, stan. 1, 2 i 3 (ryc. 2: 29, 31, 34), Pietrzykowa, stan. d, gniazdo 1 (ryc. 2: 36, 37); Pyzder, stan. IV i Va (ryc. 2: 30), oraz Białobrzegów II. W materiałach tego kompleksu nie obserwuje się wzorców KMo w zakresie stylistyki lub morfologii ceramiki. Pewnym symptomem „umogilowienia” może być natomiast zwiększony — w porównaniu z zespołami kujawskimi — udział różowego i białego tłuczni, dodawanego do masy ceramicznej. Takson ów datowany jest ramowo (z uwagi na brak dat radiowęglowych z rejonu środkowej Warty) na okres od ok. 1800 do 1600 BC (ryc. 3).

Drugi z wyróżnionych kompleksów, odpowiadający kujawskim strukturom HT 4/HT 5, najpełniej reprezentuje osada w Babiej, stan. 6 (Makarowicz 1995). Specyfiką tego zespołu tworzy synkretyzm cech ceramiki naczyniowej. Przejawia się on w postaci współwystępowania w omawianym zespole cech „protomogi-

łowych” (dominacja białego i różowego tłuczni jako domieszki dodawanej do masy ceramicznej, chropowacenie ceramiki) i wzorców klasycznotrzcinińskich (listwy plastyczne w układzie horyzontalnym, zwielokrotnione linie ryte, krawędzie wylewu o zwieńczeniach ściętych prosto), „leśno-wschodnioeuropejskich” (grupy Linin — przecieranie powierzchni naczyń, zdobnictwo sznurowe, karbowanie krawędzi wylewu — ryc. 2: 26) oraz füzesabońskich (np. dzban z plastyczną ornamentyką spiralną oraz dzban z uchem taśmowatym — ryc. 2: 27, 28). Kompleks ów można datować ramowo na okres od 1700/1650 do 1600/1550 BC (ryc. 3). Nie posiadamy dla niego oznaczeń radiowęglowych.

Spółeczności „mogiłowe” pojawiają się w strefie środkowowarciańskiej około 1650/1600 BC (por. odmienna opinia — Zich 1996). W chwili obecnej posiadamy dwa oznaczenia radiowęglowe dla rozpoznanego wykopaliskowo zespołu osadowego KMo ze Szczepidła, stan. 17 (Ki-5591–1502±63 BC; Ki-5592–

1438±75 BC). Cechy ceramiki naczyniowej wskazują, iż reprezentuje on klasyczną fazę rozwoju ugrupowań „mogiłowych” (w aspekcie stylistyki — np. garnek z cylindryczną szyjką i wazy zdobione pionowymi kanelurami, pionowe przecieranie powierzchni naczyń — ryc. 2: 22–24). Jednocześnie widoczne są jeszcze cechy specyficzne dla inwentarzy naczyniowych ugrupowań HT (np. zdobnictwo ryto-kłute, horyzontalne listwy plastyczne, wątki quasi-metopowe, naczynia na nóżkach, prosto ścięte krawędzie wylewu). Brak większej próby materiałów osadowych (por. Ruszków, stan. 3; Biechowy, stan. 3 — Koško 1979) nie pozwala aktualnie zweryfikować funkcjonującej obecnie systematyki rozwoju KMo zaproponowanej przez M. Gedla (1975).

Punkty osadnicze HT w analizowanej strefie zdecydowanie dominują nad punktami osadniczymi jednoznacznie identyfikowanymi z KMo. W rejonie środkowowarciańskim można jednak wyróżnić szereg osad i nekropoli reprezentujących bezspornie kompleks „mogiłowy” (ryc. 1; por. Gedl 1975; Suryś 1985; Szulczyński 1986; Kłosińska 1994; 1997). Sporo jest tu stanowisk dostarczających materiałów, których przynależność taksonomiczna (ustalona wyłącznie na podstawie cech technologii ceramiki) nie jest pewna (HT lub KMo). Tworzą one najliczniejszą kategorię znalezisk. Częściej niż na Kujawach wyroby z brązu o proveniencji „mogiłowej” współwystępują z ceramiką naczyniową. Niekiedy na jednym stanowisku materiały tradycyjnie identyfikowane z TKK pojawiają się razem ze źródłami o cechach KMo (np. Brzeźno, stan. Z, gn. 1, 2 i 3; Szczepidło, stan. 1 i 2; Pietrzyków d — ryc.2 — Szulczyński 1986; Kłosińska 1997; Makarowicz 1998c).

Spółeczności horyzontu trzcinieckiego a społeczność kultury mogiłowej — próba analizy porównawczej

Na terenie Kujaw punkty osadnicze identyfikowane z HT zdecydowanie dominują nad punktami osadniczymi związanymi z „czystą” KMo. Dysproporcja ta jest mniej oczywista w rejonie środkowej Warty, chociaż i tutaj zespoły „trzcinieckie” są liczniejsze niż „mogiłowe”. Identyfikatory KMo w postaci wyrobów z brązu tworzą znaczące skupisko na terenach położonych na północ od Warty. W obu rozpatrywanych strefach rejestrowane są także zespoły sygnalizujące stany synkretyzacji — łączące cechy omawianych formacji kulturowych. Chodzi przede wszystkim o wzorce kulturowe z zakresu wytwórczości garncarskiej (stylistyka i technologia ceramiki), a także o przypadki współwystępowania metali mogiłowych z ceramiką specyficzną dla horyzontu późnotrzcinieckiego. Mniej wyraźne związki obejmują reguły osadniczo-gospodarcze i socjoorganizacyjno-światopoglądowe.

W rejonie Pradoliny Środkowej Warty różnorodne formy osadnictwa ludności HT i KMo rejestruje się prawie wyłącznie w obrębie terasy nadzalewowej Warty, na wyniesionych ponad podmokłe dno obszarach pokrytych piaskami eolicznymi i wydymami. Na Kujawach punkty osadnicze HT 5-HT 7 i nieliczne KMo sytuowano w wyższych strefach krajobrazowych: na krawędzi oraz w górnych partiach dolin rzek i mniejszych cieków. W obu tych regionach osady „trzcinieckie” i „mogiłowe” lokowano na terenie uprzednio już zasiedlonym, niekiedy znacznie przekształconym antropogenicznie (Makarowicz 1998c).

W świetle ostatnich analiz paleozoologicznych i paleobotanicznych (palinologicznych) na Kujawach i — w mniejszym stopniu — w rejonie środkowej Warty wydaje się, iż społeczności „przedmogiłowych” (tj. „postiwieńskich”) struktur TKK prowadziły stosunkowo mobilny tryb życia, związany z hodowlą zwierząt (dominacja w stadach bydła nad owcą/kozą i świnia). Coraz większe znaczenie zyskiwały jednak uprawy zbożowe, a niebagatelną rolę odgrywały strategie przyswajające, przede wszystkim intensywna eksploatacja środowiska wodnego oraz myślistwo (Makarowicz 1998c). Dla wspólnot mogiłowych nie dysponujemy precyzyjnymi informacjami dotyczącymi jej gospodarki. Poświadczony jest chów zwierząt i intensywna uprawa zbóż (Tobolski 1966; Makarowicz 1998c).

Różnica reguł osadniczych między społecznościami „trzcinieckimi” z terenu Kujaw i rejonu środkowej Warty polegała prawdopodobnie na większej stabilności osadnictwa nadwarciańskiego, tworzącego też bardziej zaglomerowane (gronowe) układy. W warunkach niżowych sygnalizować to mogło mniejszą mobilność osadnictwa „trzcinieckiego” w tej strefie niż dalej na północy. Przyczyn owego stanu rzeczy należy upatrywać zapewne w różnicach gospodarczych: większej roli upraw zbożowych w strukturze zajęć związanych z pozyskiwaniem pożywienia w środkowowarciańskiej enklawie TKK. Trudno w chwili obecnej określić tego rodzaju preferencje dla kujawskich społeczności struktur HT 5-HT 7 z jednej strony oraz środkowowarciańskiego kompleksu HT 4/5 z drugiej, a także dla wspólnot KMo okupujących ostatnio wymienioną strefę. Wyniki nielicznych badań wykopaliskowych osad nadwarciańskich pozwalają wysunąć ostrożną hipotezę, iż społeczności „mogiłowe” cechował podobny stopień mobilizmu i zbliżone reguły osadniczo-gospodarcze.

Najmniej informacji posiadamy na temat organizacji społecznej i światopoglądowo-obrzędowej sfery życia ludności obu ugrupowań. Dane kujawskie sugerują, iż „trzcinieckie” społeczności HT 1-HT 3 były zapewne wspólnotami opartymi na pokrewieństwie. Grupy wioskowe składały się maksymalnie z 4–5 rodzin podstawowych (16–25 osób), a grupy mikrolokalne (właściwie: zlokalizowane, czyli zorientowane terytorialnie grupy krewniacze) z jednej do trzech wspólnot wio-

skowych (Bednarski 1987; Szykiewicz 1987; Makarowicz 1998c). Takie społeczności charakteryzowały się *umiarkowanymi formami rankingu* wewnątrzgrupowego z uprzywilejowaną pozycją dorosłych mężczyzn specyficzną dla hodowców zwierząt (Makarowicz 1998c).

Tendencje indywidualistyczne nie spowodowały trwałych zmian w zasadniczo wspólnotowej ideologii *grup krewniaczych*. Wyroby z brązu pełniły przede wszystkim rolę prestiżową, utwierdzającą potęgę grupy. Większość przedmiotów metalowych rejestrowana jest w tzw. skarbach, interpretowanych zazwyczaj jako własność kolektywna. W obrzędowości grzebalnej dominował ryt indywidualistyczny, cechujący społeczności niżowe, związane genetycznie z kulturą grobów jednostkowych (KGJ) i KI. Spotyka się zarówno groby kurhanowe, jak i obiekty grobowe bez nasypu. Dopiero obrzędowość funeralna kujawskich społeczności HT 5 ujawnia zmianę, związaną z upowszechnieniem się rytu kolektywnego (Makarowicz 1998c).

Nie dysponujemy podobnymi informacjami dla społeczności kujawskich struktur HT 5-HT 7 oraz środkowowarciańskich ugrupowań KMo. Na podstawie wielkości i intensywności zabudowy osad „mogiłowych” z rejonu Pradoliny Środkowej Warty można jednak założyć, iż grupy wioskowe ludności horyzontu późnotrzcinińskiego (HT 5-HT 7) oraz KMo znacząco nie odbiegały liczebnością od omówionych kujawskich wspólnot wczesno- i klasycznortzcinieckich. Natomiast w makroskali obu omawianych regionów populacja „mogiłowa” była prawdopodobnie radykalnie mniej liczna niż populacja struktur HT. Większość przedmiotów metalowych z tego okresu pochodziła z depozytów niegrobowych (skarbow). Spora liczba znalezisk wyrobów brązowych w grobach datowanych od początku okresu rozwoju struktury HT 5 na Kujawach oraz KMo w rejonie środkowej Warty może być przesłanką uprawniającą do sformułowania hipotezy o upowszechnieniu się roli metalu jako *nośnika prestiżu*, a także jego stopniowego „utowarowienia”. Ludność reprezentująca horyzont późnotrzciniński na Kujawach (HT 5-HT 7) często chowała zmarłych nieskremowanych w grobach o konstrukcji kamiennej, zasadniczo bez nasypu (który z uwagi na intensywną agrokulturę w tym mezoregionie mógł się jednak nie zachować). Również środkowowarciańskie znaleziska sepulkralne nie pozwalają stwierdzić występowania w tym rejonie kurhanów — charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego innych odłamów terytorialnych KMo.

Próba rekonstrukcji procesu społeczno-kulturowego

Po tym stosunkowo obszernym omówieniu specyfiki taksonomicznych przejawów przenikania się tradycji

„trzcinińskiej” i „mogiłowej” oraz porównaniu specyfiki zachowań kulturowych obu ugrupowań podejmujemy próbę wyjaśnienia natury interakcji między społecznościami HT i KMo. Zaproponujemy też hipotezę tłumaczącą mechanizmy zmiany kulturowej doby „transformacji trzcinińsko-mogiłowej” w scharakteryzowanych uprzednio strefach.

Charakterystyka zagadnienia zmiany kulturowej wymaga określenia głównych czynników, które ją generowały. Otóż wydaje się, iż na obu rozpatrywanych terenach przyczyną „transformacji trzcinińsko-mogiłowej” były zasadniczo odmienne. Zarys historii przemian w tych strefach rozpoczniemy od nakreślenia sytuacji kulturowej w okresie poprzedzającym pojawienie się struktur ujawniających cechy kompleksu „mogiłowego”.

Geneza postwieńskich wspólnot HT z terenu Kujaw oraz rejonu środkowej Warty wiązała się z równoleżnikową osią interakcji międzykulturowych społeczności KI z zachodem (HT 1) i wschodem (HT 2), dominującą w tej strefie w okresie od co najmniej połowy III tys. BC do ok. 1600/1650 BC. Była to więc posiadająca zakorzenienie we wspólnocie pochodzenia: realnej — biologicznej (związki krewniacze, ulegające poszerzeniu dzięki stabilnemu systemowi wymiany kobiet, wspólnota etniczna? — Shennan 1989; 1991; Olsen, Kobyliński 1991; Kadrow 1995; Barford 1996; Czerniak 1996; Werbert 1996; Makarowicz 1998c) i świadomościowej (mitycznego pochodzenia od jednego przodka). Zdecydowanie inny charakter miały kontakty społeczności KI, a następnie „postwieńskich” wspólnot TKK z południem, przede wszystkim kulturą unietyką (KU). Była to więc wyłącznie ekonomiczna, opierająca się na dalekosiężnych formach wymiany wyrobów prestiżowych (metal, bursztyn) i surowców przetworzonych (np. tekstylia) za produkty nie przetworzone. Nie spowodowała ona radykalnej zmiany tradycyjnego stylu życia ludności genetycznie wywodzącej się z KI. Po dekompozycji KU społeczności struktury HT 3 i HT 4 na nowo zaktywizowały oś kontaktów z południem. Być może zmienił się wówczas ich charakter. Więż paraekonomiczna, łączona z pozyskiwaniem wyrobów prestiżowych (zjawisko „zapotrzebowania na prestiż” było specyficzne dla peryferiów kulturowych ówczesnej Europy — por. Sherratt 1994; Kadrow 1995; Czebreszuk 1996; Makarowicz 1998c tdl), ulegała modyfikacjom wskutek częstszego praktykowania egzogamii z ugrupowaniami wywodzącymi się z małopolskiej enklawy TKK. Społeczności „trzcinińskie” z południa transmitowały także na północ wzorce kultury madziarowskiej (KMa), kultury wietrzowskiej (KW) i kultury Füzesabony (KF).

W początkach BB1, od ok. 1650 BC, w inwentarzach struktur HT 5-HT 7 na Kujawach oraz HT 4/5 w rejonie środkowej Warty pojawiają się cechy KMo. Rejestrowane są one głównie w zakresie ceramiki naczyniowej. Świadczy o nich również obecność w tych rejonach

Niżu wyrobów brązowych o stylistyce „mogiłowej”. Społeczności KMo docierają w rejon środkowej Warty zapewne z terenu aglomeracji śląskiej, napotykając tu na intensywne i w miarę stabilne osadnictwo wspólnot trzcinieckich (HT 2). Pojawienie się synkretycznych zespołów HT 4/5 w tej strefie oraz struktur HT 5-HT 7 dalej na północy świadczyć może o stosunkowo szybkim nawiązaniu kontaktów między ludnością KMo i społeczeństwami horyzontu późnotrzcinieckiego.

Wydaje się, iż natura owych więzi była na Kujawach odmienna niżli w Pradolinie Środkowej Warty. Obszar środkowowarciański można identyfikować jako północną rubież zwartej osadnictwa społeczności KMo. Ludność „trzciniecka” okupująca tę strefę posiadała we wcześniejszym okresie rozwinięte kontakty ze społeczeństwami południowymi (m.in. z uwagi na bliskość wspomnianego terenu względem małopolskich i śląskich centrów kulturowych — Makarowicz 1995; 1998e). Interakcje te uległy w późniejszym okresie intensyfikacji ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo społeczności „mogiłowych” i „trzcinieckich”. Eksploatacja tych samych stref krajobrazowo-ekologicznych (niższe terasy doliny Warty) oraz podobieństwa w zakresie strategii osadniczo-gospodarczych (np. pojawienie się trwalszej zabudowy, dłuższe postoje w jednym miejscu, przewaga chowu zwierząt nad uprawą roślin) były czynnikami ułatwiającymi kontakty. Społeczności KMo dysponowały ponadto atrakcyjną dla ugrupowań „trzcinieckich” ofertą kulturową w postaci wyrobów metalowych, o bardziej zindywidualizowanym charakterze (atrybutów wyższego statusu — prestiżu konkretnej jednostki). Chociaż istnieją przesłanki świadczące o funkcjonowaniu lokalnej produkcji brązów (w oparciu o wzorce unietyckie) zarówno w strefie nadwarciańskiej, jak i na Kujawach (np. fragmenty dysz w osadach społeczności struktur HT 2 z Pietrzykowa, stan. d, i Rybin, stan. 17 — szerzej Makarowicz 1998c), sądzić należy, iż metalurgia ludności „mogiłowej” była bardziej zaawansowana technologicznie i zróżnicowana asortymentem, tak pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Instruktywne w tym kontekście są propozycje H. Case’a (1987) i H. Vandkilde (1996) identyfikujące kowali „amatorów” i „profesjonalistów”. Większość badaczy łączy struktury kręgu mogiłowego z organizacjami wodzowskimi cechującymi się wysokim rankingiem społecznym (por. Vandkilde 1996 tdl). Model społeczeństwa o daleko posuniętej stratyfikacji i indywidualizacji był — dla członków wspólnot „trzcinieckich” — kolejnym wartym naśladowania wzorcem kulturowym.

Wymienione wyżej czynniki przyczyniły się do szybkiego nawiązania kontaktów między ugrupowaniami „wczesnomogiłowymi” i „późnotrzcinieckimi” w omawianym regionie. Zaowocowały one synkretyzacją kultury obu społeczności, związaną zapewne z cyrkulacją kobiet, wymianą prestiżowych wyrobów z brązu

i bursztynu (por. Ruszków, stan. 3, i Biechowy, stan. 3) oraz innych przedmiotów, surowców i żywności. Nie wszystkie jednak społeczności HT uległy szybkiej transformacji: część z nich kultywowała zapewne tradycyjny styl życia. Można wysunąć hipotezę, iż między 1650 a 1550 BC w rejonie Warty sąsiadowały trzy odmienne formacje kulturowe: „trzcinieckie” struktury HT 2, „trzciniecko-mogiłowe” (między innymi reprezentujące synkretyczny kompleks HT 4/5) oraz „czysto mogiłowe”.

Atrakcyjność wzorców społeczno-kulturowych ludności KMo spowodowała, iż struktury trzcinieckie ostatecznie uległy dezintegracji w drugiej połowie XVI stulecia BC. W kategoriach procesu społeczno-historycznego należałoby ów fakt zinterpretować jako efekt ostatecznego zaniku identyfikatorów „tożsamości trzcinieckiej” — czynników zapewniających ich dotychczasową spójność kulturową („etniczną”? — por. Olsen, Kobyliński 1991; Shennan 1989; 1991; Kadrow 1995; Barford 1996; Czerniak 1996; Werbert 1996). W rejonie Warty mamy wówczas do czynienia ze stosunkowo jednolitą społecznością, reprezentującą prawdopodobnie *plemienny* typ socjoorganizacji, z daleko posuniętą *stratyfikacją* wewnątrzgrupową.

Odmienny był — jak należy sądzić — status wzorców KMo na terenie Kujaw. W strefie tej mamy do czynienia prawie wyłącznie z obecnością wyrobów prestiżowych o proveniencji „mogiłowej”. Ich pojawienie się w tym rejonie można interpretować jako efekt kontaktów parahandlowych, będących swoistą kontynuacją wcześniejszych takich związków między społeczeństwami KI i KU i odbywających się w ramach dalekosiężnej sieci wymiany (Koško 1979; Czebreszuk 1996; Makarowicz 1998c).

Niewielka liczba stanowisk, na których zarejestrowano ceramiczne identyfikatory kompleksu „mogiłowego”, może świadczyć, iż interakcje między społecznościami HT a ugrupowaniami KMo opierały się na wymianie dóbr prestiżowych. Egzogamia praktykowana była jedynie w ograniczonym wymiarze, znacząco mniejszym niż w rejonie środkowej Warty. Zjawisko to, poświadczane m.in. dużą dysproporcją punktów osadniczych struktur HT 1-HT 4 („przedmogiłowych”) oraz HT 5-HT 7 („umogiłowionych”), wiązać można z hipotezą o stopniowej depopulacji rejonu Kujaw po około 1600 BC (Czebreszuk 1996). Infiltrujące południowy i południowo-wschodni skraj Kujaw społeczności „mogiłowe” musiały być bardzo nieliczne pod względem demograficznym. Być może tworzyły je grupy nastawione głównie na wymianę wyrobów metalowych (oraz innych wyrobów przetworzonych) na bursztyn, surowce i produkty nie przetworzone (Makarowicz 1998c). W takim wypadku należy liczyć się z obecnością rozproszonych — w zróżnicowanym środowisku kulturowym społeczności „trzcinieckich” — wspólnot „mogiłowych”, złożonych ze specjalistycznych metalurgów oraz ich rodzin i klienteli. Instytucja kowala związana

była z wysokim statusem społecznym. Osoby takie często pełniły także funkcje przywódcze i religijne (por. Koško 1979; Harrison 1980; Eliade 1993; Vandkilde 1996; Makarowicz 1998c tdl). Jeden z wielu zapewne scenariuszy kontaktów uwzględniać mógł zwyczaj pozyskiwania kobiet „trzcinieckich” przez przemieszczające się wspólnoty KMo. Wydaje się, że ta praktyka mogła być jedną z głównych przyczyn synkretyzacji kulturowej widocznej w okresie rozwoju społeczności HT 5–HT 7.

Recepcja cech „mogiłowych” nie doprowadziła w strefie kujawskiej do radykalnej transformacji ugrupowań „późnotrzcinieckich” i powstania jednolitego kompleksu KMo, jak to miało miejsce na terenach

środkowowarciańskich. Sądzić należy, iż przyczyn tego stanu rzeczy upatrywać trzeba w znacznej przewadze demograficznej wspólnot „trzcinieckich”, a także w sile kultywowanego przez nie tradycyjnego stylu życia, z jego ideologią, regułami społeczno-gospodarczo-osadniczymi i obrzędowością (Makarowicz 1998c).

W świetle zaprezentowanych uwag tzw. *strefę przemieszania trzciniecko-mogiłowego* można interpretować jako mocno zróżnicowany pod względem rytmiki rozwoju kulturowego obszar recepcji „mogiłowych” wzorców tożsamości przez społeczności horyzontu późnotrzcinieckiego. W jego ramach wyróżniają się dwie omówione strefy, których ludność w odmienny sposób przyswajała i przekształcała owe wzorce.

Katalog punktów osadniczych z ceramiką TKK i KMo na terenie Kujaw i w Pradolinie Środkowej Warty

Zamieszczone poniżej dane dotyczące punktów osadniczych opierają się na następujących źródłach: Czerebuzek 1996, Kłosińska 1997, Makarowicz 1998c oraz badaniach autorów.

Ze względu na ograniczoną ilość miejsca podano tylko numer stanowiska i kwalifikację taksonomiczną odkrytych na nim źródeł.

W katalogu posłużono się następującymi skrótami:

HT — punkt osadniczy ludności horyzontu trzcinieckiego;

KMo — punkt osadniczy ludności kultury mogiłowej;

SCHN/WB — punkt osadniczy z okresu schyłkowego neolitu lub wczesnej epoki brązu;

HT/KMo — punkt osadniczy z synkretycznymi materiałami horyzontu trzcinieckiego i kultury mogiłowej.

Numer porządkowy zastosowany w katalogu odpowiada numerom lokalizacyjnym na rycinie 1.

- Adamowa, gm. Kleczew
st. 1 — SCHN/WB; st. 2 — SCHN/WB
- Adolfin, gm. Dobre
st. ? — HT
- Altana, gm. Dobre
st. 14 — HT
- Augustynowo, gm. Izbica Kujawska
st. 9 — HT
- Babia, gm. Rzgów
st. 6 — HT/KMo,
- Baraniec, gm. Pyzdry
st. 1 — WB
- Barce, gm. Kramsk
st. 1 — SCHN/WB; st. 23 — SCHN/WB; st. 24 — SCHN/WB; st. 29 — SCHN/WB;
- Barczygłów, gm. Stare Miasto
st. 3 — KMo
- Barłogi, gm. Grzegorzew
st. 1 — KMo
- Barów, gm. Kramsk
st. 1 — WB
- Bażantarnia, gm. Miłosław
st. 1 — KMo
- Bąkowo, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 9 — HT
- Biała, gm. Grodziec
st. 18 — SCHN/WB
- Białobrzeg, gm. Pyzdry
st. 1 — HT; st. 2 — HT, KMo; st. 2b — WB; st. 2c — WB; st. 11 — HT; st. 16 — WB; st. 18 — HT; st. 18/28/1982 — HT
- Białogi, gm. Grzegorzew
st. 1 — WB
- Biechowy, gm. Kramsk
st. 1 — HT, KMo; st. 4 — HT
- Bilno, gm. Osiećciny
st. 1 — SCHN/WB; st. 9 — HT
- Biskupin, gm. Gąsawa
st. 1 — SCHN/WB; st. 2a — HT; st. 4 — SCHN/WB; st. 5 — SCHN/WB; st. 6 — HT; st. 10 — SCHN/WB; st. 14 — SCHN/WB; st. 15a — SCHN/WB; st. 17 — HT; st. 30 — SCHN/WB; st. 31 — HT
- Bobrowo, gm. Golina
st. 5 — HT; st. 11 — SCHN/WB
- Boguszyce, gm. Wierzbinek
st. 18 — HT

21. Borek, gm. Topólka
st. 11 — HT
22. Borowiec Stary, gm. Jarocin
st. 1 — SCHN/WB
23. Borowo, gm. Dobrze
st. 6 — SCHN/WB; st. 9 — SCHN/WB; st. 10 — SCHN/WB; st. 12 — HT; st. 13 — HT; st. 15 — SCHN/WB; st. 16 — HT; st. 19 — SCHN/WB; st. 21B — SCHN/WB; st. 24 — HT
24. Borowo, gm. Krzykosy
st. 4 — KMo
25. Bożatki, gm. Rzgów
st. 4 — SCHN/WB; st. 5 — HT
26. Bożejewice, gm. Strzelno
st. 8 — HT; st. 13 — SCHN/WB; st. 33 — HT
27. Brodnia, gm. Pęczniew
st. 4 — HT; st. 15 — HT
28. Broniewice, gm. Mogilno
st. 1 — HT; st. 3 — HT
29. Bronisław Kolonia, gm. Dobrze
st. 3 — HT
30. Broniszewo, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 7 — HT
31. Bród Kamienny, gm. Rojewo
st. 4a — SCHN/WB; st. 4b — HT
32. Brzeg, gm. Poddębice
st. 6 — WB
33. Brześć Kujawski, gm. loco
st. 2 — HT; st. 4 — HT; st. 5 — HT; st. 13 — HT/KMo; st. 17 — WB; st. 23 — SCHN/WB; st. 24 — HT?
34. Brzezińskie Holendry, gm. Krzymów
st. 3 — WB (HT?); st. 4 — WB (HT?); st. 6 — WB (HT?); st. 7 — WB (HT?)
35. Brzeźno, gm. Krzymów
st. 1 (*Wielka Łąka* lub *Białe Góry*) — HT; st. 2 — HT, KMo; st. Z — HT/KMo; Z₁ — HT; Z₂ — HT; Z₃ — HT; Z₄ — HT
36. Brzoza, gm. Wielka Nieszawka
st. 2 — SCHN/WB; st. 4 — HT
37. Brzozogaj, gm. Ostrowite
st. 2 — SCHN
38. Budki Stare, gm. Osiek
st. 1 — SCHN/WB; st. 2 — WB
39. Budy, gm. Jeziora Wielkie
st. 3 — HT
40. Budziszewo, gm. Kleczew
st. 18 — SCHN/WB
41. Budziszewo, gm. Piotrków Kujawski
st. 2 — HT; st. 6 — HT
42. Budzyń, gm. loco
st. 3 — KMo; st. 10 — WB; st. 18 — WB; st. 29 — WB
43. Bydgoszcz — Czersko Polskie, gm. loco
st. 1 — HT
44. Bylice, gm. Grzegorzew
st. 14 — SCHN/WB
45. Celinowo, gm. Skulsk
st. 22 — SCHN/WB
46. Chełmce, gm. Kruszwica
st. 2 — HT; st. ? — SCHN/WB
47. Chlewiska — Nowiny, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 1 — HT; st. 2a — SCHN/WB; st. 4 — SCHN/WB; st. 7 — SCHN/WB; st. 10 — HT; st. 27 — HT; st. 31 — SCHN/WB; st. 38 — SCHN/WB; st. 53 — SCHN/WB; st. 57 — SCHN/WB; st. 58 — HT; st. 71 — SCHN/WB; st. 74 — HT; st. 75 — HT; st. 80 — HT; st. 81 — SCHN/WB; st. 90 — SCHN/WB; st. 91 — HT; st. 92 — SCHN/WB; st. 97 — SCHN/WB; st. 99 — SCHN/WB; st. 102 — SCHN/WB; st. 112 — SCHN/WB; st. 113 — SCHN/WB; st. 125 — SCHN/WB; st. 131 — SCHN/WB; st. 133 — SCHN/WB
48. Chromowola, gm. Koneck
st. 4 — HT
49. Chroślin, gm. ?
st. ? — HT
50. Chróstowo, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 1/2 — SCHN/WB; st. 2 — HT; st. 5 — SCHN/WB
51. Chwalibogowo, gm. Strzałkowo
st. 17 — WB
52. Chwałowo, gm. Mogilno
st. I — HT; st. II — SCHN/WB
53. Ciężenie, gm. Łądek
st. 2 — KMo
54. Ciężenie Holendry, gm. Łądek
st. 1 — KMo/HT
55. Czamianinek, gm. Topólka
st. 2 — HT; st. 3b — HT
56. Dąbrowa, gm. Ślesin
st. 4 — SCHN
57. Dąbrowica, gm. Rzgów
st. 2 — SCHN/WB; st. 5 — HT
58. Dębianki, gm. Topólka
st. 2 — HT; st. 3 — HT
59. Dębicz, gm. Kramsk
st. 16 — SCHN/WB
60. Dębówiec, gm. Wilczyn
st. 8 — SCHN/WB
61. Dęby, gm. Dobrze
st. 1 — SCHN/WB; st. 7 — HT; st. 8 — SCHN/WB; st. 9 — SCHN/WB; st. 10 — SCHN/WB; st. 11 — SCHN/WB; st. 16 — SCHN/WB; st. 19 — SCHN/WB; st. 21 — SCHN/WB; st. 22 — SCHN/WB; st. 26 — SCHN/WB; st. 27 — SCHN/WB; st. 39 — SCHN/WB; st. 48 — SCHN/WB; st. 49 — HT; st. 63 — SCHN/WB
62. Dobieszewice, gm. Janikowo
st. 1 — HT; st. 2 — HT
63. Dobrze, gm. loco
st. 1 — HT; st. 4 — HT
64. Dobrów, gm. Kościelec
st. 9 — SCHN
65. Dzierawy, gm. Koło
st. ? — KMo; st. 1 — WB

66. Falborek, gm. Brześć Kuj.
st. ? — HT
67. Falborz, gm. Brześć Kuj.
st. 1 — HT
68. Gąsiorów, gm. Kościelec
st. 2 — HT; st. 13 — WB; st. 16 — WB
69. Gęsin, gm. Koneck
st. 2 — HT; st. 13 — HT
70. Glinki, gm. Rojewo
st. 8 — SCHN/WB; st. 9 — SCHN/WB; st. 13B — SCHN/
WB; st. 14 — SCHN/WB; st. 15 — HT
71. Glinno, gm. Sieradz
st. 2 — WB
72. Główniew, gm. Stare Miasto
st. 1 — KMo
73. Głuszyn, gm. Piotrków Kujawski
st. 3 — HT; st. 7 — HT
74. Głuszynek gm. Topólka
st. 3b — HT; st. 9 — HT; st. 14 — HT; st. 26b — HT
75. Gniewkowo, gm. loco
st. 1 — SCHN/WB; st. 2 — SCHN/WB; st. ? — HT
76. Gogolina, gm. Wilczyn
st. 1 — SCHN/WB
77. Gołaszewo, gm. Kowal
st. ? — HT
78. Goplana, gm. Wierzbinek
st. 1 — SCHN/WB; st. 2 — HT; st. 5 — HT; st. 27 —
SCHN/WB
79. Goranin, gm. Ślesin
st. 1 — SCHN
80. Goszczewo, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 13 — SCHN/WB; st. 14 — HT; st. 21 — SCHN/WB;
st. 23 — SCHN/WB; st. 24 — SCHN/WB; st. 27 —
SCHN/WB
81. Gozdów, gm. Kościelec
st. 5 — HT; st. 9 — SCHN/WB
82. Góra, gm. Mogilno
st. ? — HT
83. Góry, gm. Wilczyn
st. 11 — SCHN/WB
84. Grabie, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 4 — HT; st. ? — SCHN/WB
85. Grochowiska, gm. Izbica Kujawska
st. ? — HT
86. Grodziec, gm. loco
st. 6 — SCHN/WB
87. Grzegorzew, gm. loco
st. 51 — WB
88. Gustorzyn, gm. Brześć Kujawski
st. 1 — HT; st. 2 — SCHN/WB
89. Helenów II, gm. Kramsk
st. 5 — SCHN; st. 6 — SCHN/WB
90. Inowrocław, gm. loco
st. 11 — HT; st. ? — SCHN/WB; st. ? — WB
91. Inowrocław-Mątwy, gm. loco
st. 1 — HT?; st. 5 — SCHN/WB
92. Jacewo, gm. Inowrocław
st. 4b — HT; st. 4c — HT
93. Janiszewo, gm. Lubraniec
st. 9 — HT; st. ? — HT
94. Janowice, gm. Aleksandrów Kujawski
st. ? — HT
95. Janowice, gm. Stare Miasto
st. 7 — WB
96. Janów, gm. Grodziec
st. 2 — SCHN/WB
97. Jeziorsko, gm. Goszczanów
st. 5 — HT; st. 5a — HT
98. Jeziory gm. ?
st. ? — HT
99. Jezuicka Struga, gm. Rojewo
st. 4 — HT; st. 14 — SCHN/WB; st. ? — SCHN/WB
100. Kalina, gm. Wierzbinek
st. 17 — SCHN/WB
101. Kaliska, gm. Wilczyn
st. ? — KMo; st. 7 — SCHN
102. Kamieniczki, gm. Koneck
st. ? — HT
103. Kamionek, gm. Mogilno
st. 3 — HT?
104. Kamionka, gm. Kleczew
st. 3 — SCHN/WB
105. Kania, gm. Ostrowite
st. 4 — SCHN/WB; st. 6 — SCHN/WB; st. 7 — SCHN/
WB; st. 10 — SCHN/WB; st. 18 — HT
106. Karsy, gm. Stare Miasto
st. 11 — SCHN
107. Kazimierowo, gm. Izbica Kujawska
st. 7 — HT; st. 18 — HT
108. Kępa, gm. Ślesin
st. 2 — SCHN; st. 8 — SCHN
109. Kleczew, gm. loco
st. 65 — SCHN/WB
110. Kłokoczyn, gm. Przedecz
st. 2 — WB
111. Kochowo, gm. Słupca
st. 3 — SCHN
112. Kolno, gm. Golina
st. 4 — SCHN; st. 11 — WB
113. Koło, gm. loco
st. 1 — HT, KMo; st. 8 — WB; st. ? — KMo
114. Komorowo, gm. Izbica Kujawska
st. 4 — HT; st. 9 — HT
115. Konary, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 5 — HT
116. Koneck, gm. loco
st. 12 — HT; st. 19 — HT
117. Konin, gm. loco
st. 3 — HT; st. 8 — HT; st. 11 — HT; st. 31 — HT; st. 33
— HT, KMo; st. 60 — HT; st. 61 — HT; st. 76 — SCHN/
WB; st. 88 — HT; st. 96 — SCHN; st. 99 — SCHN; st. B
— KMo; st. H — WB; st. J — WB; st. U — WB

118. Konstantynów, gm. Kramsk
st. 8 — SCHN/WB
119. Kopydłowo, gm. Wilczyn
st. 1 — WB; st. 6 — SCHN/WB; st. 13 — SCHN/WB
120. Korwin, gm. Słupca
st. 4 — HT; st. 10 — SCHN; st. 11 — SCHN; st. 12 — SCHN
121. Korzecznik Parcele, gm. Kłodawa
st. 3 — HT; st. 6 — WB
122. Korzecznik, gm. Kłodawa
st. 3 — SCHN/WB; st. 16 — HT
123. Kosewo, gm. Witkowo
st. 3 — SCHN/WB; st. 5 — SCHN/WB
124. Koszuty, gm. Słupca
st. 3 — SCHN/WB; st. 4 — SCHN/WB; st. 6 — SCHN/WB
125. Kościelnica, gm. Uniejów
st. 29 — SCHN/WB
126. Kowal, gm. loco
st. ? — HT
127. Kramsk (Łęgi), gm. loco
st. 12 — SCHN/WB; st. 14 — SCHN/WB; st. 18 — SCHN/WB
128. Kragoła, gm. Stare Miasto
st. 4 — WB
129. Krępkowo, gm. Słupca
st. ? — WB
130. Królików, gm. Grodziec
st. 16 — SCHN/WB
131. Kryszkowice, gm. Wierzbiniek
st. 3 — SCHN/WB
132. Kuczek, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 1 — HT
133. Kunowo, gm. Mogilno
st. 1 — HT; st. 3/4 — SCHN/WB; st. 10 — SCHN/WB; st. 11 — SCHN/WB
134. Łąd, gm. Łądek
st. 7 (dawniej 4c) — WB
135. Łądek, gm. loco
st. 1 — KMo, HT; st. 1a — WB; st. 3 — HT; st. 5 — WB; st. 12 — WB
136. Lepsze, gm. Zakrzewo
st. 22 — HT; st. 24 — HT
137. Leśnictwo, gm. Ślesin
st. 2 — SCHN/WB
138. Licheń Stary, gm. Ślesin
st. 4 — WB
139. Lisewo, gm. Skulsk
st. 41 — SCHN/WB
140. Lisiec Mały, gm. Stare Miasto
st. 21 — SCHN; st. 30 — WB
141. Liszkowice, gm. Rojewo
st. 9 — SCHN/WB; st. 13 — HT; st. 16 — SCHN/WB; st. 16A — SCHN/WB; st. 17 — SCHN/WB; st. 18 — SCHN/WB; st. 19 — SCHN/WB; st. 20 — SCHN/WB; st. 23 — HT
142. Lubomyśle, gm. Ślesin
st. 18 — SCHN
143. Luboniek, gm. Kłodawa
st. 17 — HT; st. 33 — HT
144. Ludkowo, gm. Pakość
st. 2 — SCHN/WB; st. 2a — SCHN/WB; st. 9A — HT; st. 11 — SCHN/WB
145. Łabędzin gm. Piotrków Kujawski
st. 4 — HT
146. Łagiewniki, gm. Kościan
st. 1 — SCHN/WB; st. 4 — HT; st. 11 — SCHN/WB; st. 20 — HT?, KMo?
147. Łojewo, gm. Inowrocław
st. 4 — HT
148. Łosośniki, gm. Mogilno
st. 8 — HT
149. Łuszczewo, gm. Skulsk
st. 8 — HT?; st. ? — SCHN/WB
150. Łysek, gm. Wierzbiniek
st. 1 — SCHN/WB; st. 2 — SCHN/WB; st. 3 — SCHN/WB
151. Łyszkowice, gm. Pęczniew
st. 3 — WB
152. Majdany, gm. Dąbie
st. 1 — SCHN
153. Mała Wola, gm. ?
st. ? — HT
154. Mamlicz, gm. Barcin
st. 1 — HT; st. 3 — SCHN/WB; st. 3A — SCHN/WB; st. 11 — SCHN/WB; st. 12 — SCHN/WB; st. 14 — SCHN/WB; st. 15 — SCHN/WB; st. 16 — SCHN/WB; st. 17 — SCHN/WB; st. 18 — SCHN/WB; st. 21 — SCHN/WB; st. 22 — SCHN/WB; st. 24 — SCHN/WB; st. 25 — SCHN/WB; st. 26 — SCHN/WB; st. 27 — SCHN/WB
155. Marcinkowo, gm. Inowrocław
st. 1 — HT
156. Marianki, gm. Brześć Kujawski
st. 3 — HT
157. Marianowo, gm. Ślesin
st. 9 — SCHN/WB
158. Mieczownica, gm. Ostrowite
st. 1 — SCHN
159. Mielno, gm. Pakość
st. 1 — HT
160. Mikorzyn, gm. Ślesin
st. 15 — SCHN
161. Miłachówek, gm. Topólka
st. 8 — HT
162. Miłkowice, gm. Dobra
st. 1 — WB
163. Mleczkowo, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 6 — HT; st. 8 — SCHN/WB; st. 12 — SCHN/WB; st. 16 — SCHN/WB; st. 20 — SCHN/WB; st. 24 — SCHN/WB
164. Młynek, gm. Osiek
st. 1 — WB; st. 2 — HT; st. 3 — SCHN/WB

165. Młyny Strachockie, gm. Dobra
st. 1 — HT; st. 6 — HT; st. 6a — HT; st. 7 — HT; st. 8 — HT; st. 11 — HT; st. 13 — WB
166. Mniszki, gm. Skulski
st. 9 — SCHN/WB
167. Modlica, gm. Pyzdry
st. 2 — WB; st. 3 — WB; st. 3a — WB
168. Modła, gm. Rzgów
st. 3 — HT; st. 4 — SCHN/WB
169. Modzerewo, gm. Izbica Kujawska
st. 6 — HT
170. Mogilno, gm. loco
st. 18 — SCHN/WB; st. 36 — HT?; st. 50 — SCHN/WB; st. 61 — SCHN/WB
171. Morzyczyn, gm. Wierzbinek
st. 2 — SCHN/WB
172. Myślubórz, gm. Golina
st. 23 — WB
173. Narkowo, gm. Dobrze
st. 13 — SCHN/WB
174. Nowa Wieś, gm. Piotrków Kujawski
st. 7 — HT; st. 17 — HT
175. Nowy Dwór, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 20 — HT?; st. 26 — HT; st. 28 — HT
176. Nowy Młyn, gm. Dąbrowa Biskupia
st. ? — HT
177. Olchowo, gm. Zagórz
st. 5 — WB; st. 8 — WB; st. 9 — WB; st. 13 — KMo, HT; st. 15 — HT
178. Opatowice, gm. Radziejów
st. 7 — HT; st. 17 — HT; st. 50 — SCHN/WB; st. 52 — SCHN/WB
179. Opoki, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 6 — HT; st. 7 — HT; st. 10 — HT; st. 12 — HT; st. 14 — HT; st. 21 — HT; st. 23 — SCHN/WB; st. 25 — SCHN/WB; st. 35 — SCHN/WB; st. 39 — SCHN/WB
180. Orchowiec, gm. Orchowo
st. 8 — SCHN/WB; st. 13 — SCHN/WB
181. Osowce, gm. Kramsk
st. 5 — SCHN/WB; st. 7 — SCHN/WB; st. 8 — SCHN/WB; st. 14 — SCHN/WB; st. 15 — SCHN/WB
182. Ostrowąs, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 21 — HT; st. 31 — HT; st. 33 — HT; st. 40 — SCHN/WB
183. Ostrowo, gm. Strzelno
st. 1 — HT
184. Ostrowo, gm. Witkowo
st. 1 — KMo; st. 3 — SCHN/WB; st. 5 — SCHN/WB
185. Ostrów Warcicki, gm. Goszczanów
st. 1 — HT; st. 2 — HT; st. 10 — HT
186. Oszczywik, gm. Piotrków Kujawski
st. 3 — HT
187. Ościslówo, gm. Wilczyn
st. 12 — SCHN/WB
188. Ośno, gm. Janowiec Wielkopolski
st. ? — HT
189. Otorowo, gm. Solec Kujawski
st. ? — HT
190. Parchanki, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 25 — HT
191. Pasięka, gm. Izbica Kujawska
st. 7 — HT; st. 20 — HT
192. Pęczniew, gm. loco
st. 1 — HT; st. 3 — HT
193. Piecki, gm. Kruszwica
st. 1 — HT/KMo
194. Pietrzyków, gm. Pyzdry
st. 1 (wydma *Białe Góry*) — HT; st. 2 (II, V, VII, VIII, c, d) — KMo; st. 3 — WB; st. 4 — WB; st. 5 (h) — KMo, HT; st. 6 (a) — KMo, HT; st. 7 — HT; st. 8 — HT; st. 9 — WB; st. 10 — HT; st. 11 — HT; st. 12 — WB; st. 13 — WB; st. 14 — WB; st. 15 — WB; st. 18 — HT; st. b — KMo; st. c/d — WB; st. d — KMo/HT; st. f — WB; st. g — WB; st. h (wydma *Białe Góry*) — WB; st. 5/36/1982 — HT; st. 8/39/1982 — HT; st. ? — HT
195. Piotrków Poduchowny, gm. Piotrków Kujawski
st. 5 — HT; st. 6 — HT
196. Piotrowo, gm. Słupca
st. 7 — SCHN
197. Płonkowo-Leśnianki, gm. Rojewo
st. 13 — HT
198. Płowce, gm. Radziejów
st. 35 — HT
199. Podgaj, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 1 — HT; st. 4 — HT; st. 5B — SCHN/WB; st. 6 — HT; st. 6A — HT; st. 6C — SCHN/WB; st. 7A — SCHN/WB; st. 11 — SCHN/WB; st. 13 — HT; st. 21 — SCHN/WB; st. 24 — HT; st. 30 — HT; st. 37 — SCHN/WB; st. 42 — SCHN/WB
200. Podlesie, gm. Koło
st. 1 — SCHN/WB
201. Polanowice, gm. Kruszwica
st. ? — HT
202. Polanowo, gm. Witkowo
st. 9 — SCHN/WB
203. Policko, gm. Łądek
st. 1 — HT, KMo; st. 2 — HT; st. 3 — HT; st. 4 — HT; st. 5 — HT; st. 7 — WB; st. 9 — WB
204. Potażniki, gm. Krzymów
st. 2 — HT?
205. Potok, gm. Włocławek
st. 4 — HT; st. 5 — HT
206. Powidz, gm. Witkowo
st. 9 — SCHN/WB
207. Powiercie, gm. Koło
st. 8 — HT
208. Proboszczowice, gm. Jeziorsko
st. 1 — WB
209. Przybranówek, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 5 — HT; st. 8 — HT; st. 10 — SCHN/WB; st. 42 — SCHN/WB; st. 45 — SCHN/WB; st. 49 — SCHN/WB; st. 50 — SCHN/WB
210. Przybrodziej, gm. Witkowo
st. 1 — SCHN/WB

211. Przybysław, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 1 — HT
212. Pudliszki, gm. Krobia
st. 2 — KMo
213. Puszczykowo, gm. Swarzędz
st. 3 — WB
214. Pyzdry, gm. loco
st. 2 — KMo; st. 4 — KMo, HT; st. 5a — HT; st. 6 — KMo; st. IV — HT/KMo; st. Va — HT/KMo
215. Raciążek, gm. Nieszawa
st. ? — HT
216. Radojewice, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 1 — HT; st. 15 — HT; st. 17 — HT
217. Radziejów, gm. loco
st. 1 — SCHN/WB; st. 2 — SCHN/WB; st. 4 — SCHN/WB; st. 11 — HT; st. 15 — SCHN/WB; st. 17 — SCHN/WB; st. 20 — SCHN/WB
218. Rataje, gm. Pyzdry
st. 7 — HT; st. 8 — KMo/HT; st. 9 — KMo/HT
219. Rojewice, gm. Rojewo
st. 1 — HT; st. 7 — SCHN/WB; st. 8 — SCHN/WB
220. Rdutów, gm. Chodów
st. 6 — SCHN/WB
221. Roztoka, gm. Kleczew
st. 1 — SCHN
222. Ruda Komorska, gm. Pyzdry
st. 1 — KMo; st. 2 — KMo; st. 3 — KMo; st. 15 — KMo
223. Rudzica, gm. Kramsk
st. 6 — HT
224. Rumin, gm. Stare Miasto
st. 1 — HT, KMo; st. 2 — HT; st. 3 — KMo; st. 19 — HT; st. 21 — HT; st. 22 — HT; st. *Bycza Góra* — KMo
225. Ruszków I i II, gm. Kościelec
st. 1 — KMo; st. 2 — KMo; st. 3 — KMo; st. 3/4 — KMo; st. 5 — KMo; st. 30 — SCHN/WB (HT?)
226. Rybiny, gm. Topólka
st. 14 — HT; st. 15 — HT; st. 16 — HT; st. 17 — HT
227. Rydlewo, gm. Żnin
st. 2 — KMo
228. Rzgów, gm. loco
st. 6 — SCHN/WB; st. 10 — SCHN/WB; st. 11 — SCHN/WB
229. Sarnowo, gm. Lubraniec
st. 1 — HT; st. 1A — HT; st. 2 — HT
230. Sędzin, gm. Zakrzewo
st. 8 — SCHN/WB; st. 47 — SCHN/WB; st. 49 — HT; st. 53 — SCHN/WB; st. 56 — SCHN/WB; st. 75 — HT; st. 76 — HT; st. ? — HT/KMo
231. Siedlątków, gm. Pęczniew
st. 6 — HT
232. Sielec, gm. Janikowo
st. 2 — HT
233. Siniarzewo, gm. Zakrzewo
st. 1 — HT; st. 6 — SCHN/WB; st. 7 — SCHN/WB; st. 10 — SCHN/WB; st. 21 — SCHN/WB; st. 22 — SCHN/WB; st. 23 — SCHN/WB; st. 24 — SCHN/WB; st. 25 — SCHN/WB; st. 26 — SCHN/WB
234. Skarbanowo, gm. Izbica Kujawska
st. 4 — HT; st. 6 — SCHN/WB
235. Skęczniew, gm. Dobra
st. 2 — HT
236. Skrzyńska Mała, gm. Ostrowite
st. 1 — SCHN/WB; st. 2 — SCHN/WB; st. 14 — SCHN/WB
237. Sławorzewo, gm. Kleczew
st. 13 — SCHN
238. Sławsk, gm. Konin
st. 2 — WB?
239. Sługocinek, gm. Golina
st. 9 — HT
240. Służewo, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 11 — HT
241. Smarglin, gm. Dobre
st. 6 — SCHN/WB; st. 9 — HT; st. 11 — SCHN/WB; st. 14 — SCHN/WB; st. 23 — SCHN/WB; st. 30 — SCHN/WB; st. 34 — SCHN/WB; st. 35 — SCHN/WB; st. 43 — SCHN/WB; st. 44 — SCHN/WB; st. 47 — SCHN/WB; st. 48 — HT; st. 50 — HT; st. 52 — SCHN/WB; st. 56 — SCHN/WB; st. 57 — SCHN/WB; st. 58 — SCHN/WB; st. 63 — SCHN/WB; st. 64 — SCHN/WB; st. 64A — HT; st. 66 — HT; st. 67 — SCHN/WB; st. 69 — HT; st. 86 — SCHN/WB
242. Sobiesiernia, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 5 — HT; st. 7 — HT; st. 7A — HT
243. Stanomin, gm. Dąbrowa Biskupia
st. 15/16 — SCHN/WB; st. 18 — SCHN/WB; st. 20 — HT; st. 21 — HT; st. 22A — HT; st. 23 — SCHN/WB; st. 35 — SCHN/WB
244. Stare Miasto, gm. loco
st. 1 — KMo; st. 15 — KMo; st. 31 — WB (HT?)
245. Stawki, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 1 — HT
246. Straszewo, gm. Koneck
st. a — SCHN/WB; st. 3 — HT; st. 19 — HT; st. 20 — HT; st. 21 — SCHN/WB; st. 39 — SCHN/WB?; st. 40 — HT; st. 47 — SCHN/WB; st. 60 — SCHN/WB; st. 66 — SCHN/WB; st. 69 — SCHN/WB; st. 71 — SCHN/WB
247. Strzelce, gm. Mogilno
st. 3 — SCHN/WB; st. 3A -HT
248. Sulęcinek, gm. Krzykosy
st. 5 — KMo; st. I — WB; st. II — WB; st. V — KMo;
249. Synogać, gm. Wierzbinek
st. 3 — SCHN/WB; st. 9 — SCHN/WB; st. 12 — SCHN/WB; st. 14 — SCHN/WB; st. 15 — SCHN/WB; st. 23 — SCHN/WB; st. 40 — SCHN/WB; st. 42 — SCHN/WB; st. 44 — SCHN/WB; st. 45 — SCHN/WB
250. Szatanowo, gm. Babiak
st. 3 — WB; st. 5 — HT
251. Szczepidło, gm. Krzymów
st. 1 — KMo; HT st. 2 — KMo; st. 3 (Y₁) — KMo/HT; st. 4 — HT, KMo; st. 8 — HT; st. 9 (Brzeźno Z₃) — HT; st. 10 (Brzeźno Z₂) — HT?; st. 11 (X) — KMo; st. 12 (Z₁-*Wielka Łąka — Białe Góry*) — KMo/HT; st. 13 — HT; st. 14 (Y₁) — HT; st. 16 — HT; st. 17 — KMo; st. X — KMo; st. Y — KMo; st. Ż — KMo; st. *Uroczysko Budy* — WB; st. II — WB; st. IV — WB

252. Szczonów, gm. Żerków
st. ? — KMo
253. Szelejewo, gm. Gąsawa
st. 4 — KMo
254. Szewce, gm. Piotrków Kujawski
st. 10 — HT; st. 12 — HT; st. 13 — SCHN/WB; st. 28 — HT
255. Szydłowiec, gm. Orchowo
st. 5 — SCHN/WB; st. 12 — SCHN/WB
256. Szyszyn, gm. Ślesin
st. 5 — SCHN; st. 11 — WB; st. 13 — SCHN
257. Szyszyńskie Holendry, gm. Ślesin
st. 11 — WB; st. 13 — HT
258. Ślesin, gm. loco
st. 4 — HT; st. 5 — HT
259. Śpicimierz, gm. Uniejów
st. 20 — SCHN/WB
260. Świerczyn, gm. Topólka
st. 14 — HT
261. Święte, gm. Wilczyn
st. 8 — SCHN/WB
262. Świszewy, gm. Izbica Kujawska
st. 3 — HT; st. 8 — HT
263. Tarkowo, gm. Nowa Wieś Wielka
st. 5 — SCHN/WB; st. 19 — HT; st. 30 — SCHN/WB; st. 32 — HT; st. 39 — SCHN/WB; st. 40 — SCHN/WB; st. 45 — SCHN/WB; st. 54 — SCHN/WB; st. 55 — SCHN/WB; st. 56 — SCHN/WB; st. 60 — SCHN/WB; st. 65 — SCHN/WB; st. 67 — SCHN/WB
264. Tarnówko, gm. Brodnica
st. 1 — HT
265. Tądów Dolny, gm. Goszczanów
st. 2 — HT
266. Tomisławice, gm. Jeziorsko
st. 8 — WB
267. Tomiszewo, gm. Witkowo
st. 5 — SCHN/WB
268. Topólka, gm. loco
st. 10a — HT; st. 15 — HT
269. Toruń, gm. loco
st. 16 — HT
270. Trojaczek, gm. Piotrków Kujawski
st. 6 — HT
271. Tury, gm. Kościelec
st. 1 — WB; st. 5 — HT; st. 7 — HT
272. Unia, gm. Strzałkowo
st. 4 — SCHN/WB; st. 8 — SCHN/WB
273. Wakowy, gm. Kościelec
st. 1 — HT; st. 3 — HT
274. Wałga, gm. Pyzdry
st. 3a — WB; st. 4 — HT; st. 5 — HT?; st. 13 — HT, KMo
275. Węglewskie Holendry, gm. Golina
st. 2 — SCHN/WB; st. 7 — SCHN/WB; st. 11 — SCHN/WB
276. Wielany, gm. Kramsk
st. 10 — SCHN/WB; st. 16 — SCHN/WB
277. Wielołęka, gm. Grodziec
st. 8 — SCHN/WB
278. Wieniec, gm. Brześć Kujawski
st. 1 — HT
279. Wietrzychowice, gm. Izbica Kujawska
st. 1 — HT
280. Wilczyn, gm. loco
st. 8 — SCHN/WB; st. 17 — SCHN/WB; st. 38 — WB; st. 53 — SCHN/WB
281. Wilkostowo, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 4 — SCHN/WB; st. 5 — HT; st. 11 — SCHN/WB; st. 15 — SCHN/WB; st. 23 — HT
282. Wilkowyje, gm?
st. ? — HT
283. Wiórek, gm. Mosina
st. 9 — KMo; st. 12 — KMo
284. Witoldzin, gm. Szamotuły
st. ? — KMo
285. Wojdał, gm. Pakość
st. 1 — SCHN/WB
286. Wola Splawiecka, gm. Kleczew
st. 14 — SCHN/WB?
287. Wolica Nowa, gm. Brześć Kujawski
st. 1 — HT
288. Wołuszewo, gm. Aleksandrów Kujawski
st. 3 — HT; st. 8 — SCHN/WB; st. 10 — HT
289. Wójcin, gm. Jeziora Wielkie
st. ? — HT; st. 24 — HT
290. Wrąbczyn, gm. Zagórów
st. 2 — WB; st. 4 — HT/KMo; st. 6 — WB
291. Wszedzień, gm. Mogilno
st. 3 — SCHN/WB; st. 4 — HT; st. 9 — SCHN/WB
292. Wygoda, gm. Ślesin
st. 3 — SCHN/WB; st. 5 — SCHN/WB
293. Wylazłów, gm. Poddębice
st. 4 — WB
294. Wymysłowo — Stawiska, gm. Piotrków Kujawski
st. 2 — HT
295. Zapustek, gm. Koneck
st. 12 — HT; st. 14 — HT; st. 17 — HT
296. Zaryń, gm. Wierzbinek
st. 12 — SCHN/WB
297. Zawiszyn, gm. Rojewo
st. 1 — HT
298. Zberzyn, gm. Kleczew
st. 2b — SCHN/WB
299. Zgłowiączka, gm. Lubraniec
st. 3 — HT/KMo
300. Zgniły Głuszynek, gm. Topólka
st. 5 — HT
301. Złotków, gm. Kleczew
st. 22 — SCHN/WB; st. 28 — SCHN/WB; st. 31 — SCHN/WB
302. Złotowo, gm. Kruszwica
st. 10 — HT

303. Zyguntowo, gm. Wilczyn
st. 10 — WB
304. Żakowice, gm. Osiećciny
st. ? — HT
305. Żdźary, gm. Stare Miasto
st. 5 — WB
306. Żnin, gm. loco
st. ? — HT/KMo
307. Żółwiniec, gm. Ślesin
st. 3 — HT; st. 4 — HT; st. 10 — SCHN/WB; st. 13 — SCHN
308. Żyrosławice, gm. Gniewkowo
st. 5 — HT

Katalog znalezisk wyrobów metalowych z terytorium Kujaw i dorzecza środkowej Warty (wg Gedl 1975)

309. Balczewo, gm. Inowrocław
st. ? — cmentarzysko szkieletowe — szpile w grobach
310. Barłogi, gm. Grzegorzew
st. ? — naramiennik brązowy z tarczami
311. Bławaty, gm. Strzelno
st. ? — siekierka brązowa z piętą typu hanowerskiego
312. Brześć Kujawski, gm. loco
st. 17 — brązowa szpila z tulejkowatą główką; także znalezisko luźne — szpila brązowa o zdobionej półkolistej główce
313. Czeszewo, gm. Gołańcz
st. 5 — skarb brązowy złożony ze szpil, naramienników, bransolet, siekierki i grotu oszczepu
314. Dzierawy, gm. Koło
st. ? — siekierka brązowa z brzegami
315. Goplana, gm. Wierzbinek
st. ? — siekierka brązowa z brzegami typu północnoniemieckiego
316. Gopło — jezioro
brązowa szpila uchata o szablasto wygiętym trzonku i półkolistej główce wydobyta z jeziora
317. Jeziora Wielkie, gm. loco
st. 4 — fragment zdobionej taśmy brązowej
318. Kaliska, gm. Wilczyn
skarby — dwie pary naramienników z tarczami
319. KłECKO, gm. loco
st. ? — siekierka brązowa z brzegami typu armorykańskiego
320. Koło, gm. loco
st. ? — brązowa siekierka z brzegami typu północnoniemieckiego
321. Kujawki, gm. Gołańcz
st. ? — brązowa szpila z tulejkowatą główką
322. Łuszczewo, gm. Skulsk
st. ? — zdobiona szpila brązowa o wątorowatej główce
323. Mielnica Duża, gm. Skulsk
st. ? — trzy siekierki brązowe z brzegami typu północnoniemieckiego (jedna zachowana fragmentarycznie)
324. Mielno, gm. Mogilno
st. ? — brązowa szpila uchata, szablasto wygięta o tarczowatej główce
325. Miłosław, gm. loco
skarby — dwa naramienniki z tarczami, fragmenty masywnego kręgu i cylindrycznej bransolety z taśmy, zdobionej tarczami
326. Mirosławice, gm. loco
st. ? — brązowa szpila o półkolistej główce i otwarta brązowa bransoleta zdobiona
327. Mogilno, gm. loco
st. ? — zniszczone cmentarzysko szkieletowe: dwie szpile brązowe, fragmenty trzech bransolet spiralnych z taśmy brązowej, pięć brązowych paciorków typu salta leone i kawałki drutu brązowego
328. Pogorzelić, gm. Żerków
st. ? — brązowa szpila uchata bez główki; *skarby z rzeźki* — sztylet, trzy miecze brązowe
329. Rzeszynek, gm. Jeziora Wielkie
st. ? — brązowy zdobiony grot oszczepu
330. Słupca, gm. loco
st. ? — brązowa siekierka typu północnoniemieckiego
331. Sobiejuchy, gm. Żnin
st. ? — brązowa szpila uchata o płaskiej, tarczowatej główce
332. Stanomin, gm. Dąbrowa Biskupia
st. ? — brązowa szpila o półkolistej, zdobionej główce
333. Strzelno, gm. loco
st. ? — brązowy sztylet z czterema otworami na nity i brązowa szpila o zdobionej, półkolistej główce
334. Sułków, gm. Lubraniec
st. ? — brązowa szpila z beczółkowatą główką
335. Szarlej, gm. Kruszwica
znaleziska luźne (wcześniej opisywane Kujawy — miejscowość nieznaną) — zdobiony grot oszczepu, szpila uchata bez główki, dwie zdobione bransolety otwarte
336. Szczepanowo Leśne, gm. Dąbrowa
st. ? — brązowa szpila o czopowatej główce
337. Szelejewo, gm. Gąsawa
grób szkieletowy — brązowa szpila o tulejkowatej główce, brązowy skręt z drutu
338. Śmiełów, gm. Żerków
skarby? — siekierki z piętą typu północnoniemieckiego i południowniemieckiego, brązowe dęto z brzegami
339. Świerczyn, gm. Topólka
st. ? — brązowa szpila ze zdobioną, czopowatą główką
340. Turowo, gm. Lubraniec
skarby — dwa naramienniki z tarczami, trzy zdobione, otwarte bransolety
341. Wawrzynki, gm. Żnin
dwie otwarte, zdobione bransolety brązowe (znalezisko luźne)

342. Wojdal, gm. Pakość
dwa groby szkieletowe w obrębie cmentarzyska:
grób 1 - brązowa szpila tulejkowata, dwie brązowe
bransolety;
grób 2 — szpile, bransolety, taśma brązowa, naszyjnik,
skręty z drutu brązowego
343. Wolica Nowa, gm. Brześć Kujawski
st. 1 — szpile brązowe
344. Wolice, gm. Barcin
grób — brązowa szpila o zdobionej, półkolistej główce
345. Wójcin, gm. Jeziora Wielkie
st. ? — brązowa szpila o zdobionej, tulejkowatej główce

S u m m a r y

The Trzciniec Circle and the Tumulus Circle. The problem of cultural change in Kujawy (Cuiavia) and in the drainage of the Middle Warta River

The question of the relations of Trzciniec societies with Tumulus Culture (TuC) populations, has taken a permanent place among the most important issues of the Bronze Age in the Polish literature (cf. recently Czebreszuk 1996; Makarowicz 1998c). Interactions between the societies of both cultural units have been discussed especially in connection with two phenomena. In the spatial dimension, the interactions have been associated with the so-called Trzciniec-pre-Lusatian mixing zone (Gardawski 1959; Kostrzewski 1961; Dąbrowski 1972; 1987; Gedl 1975; Gediga 1978; Blajer 1989; Kłosińska 1997) while in the taxonomic dimension they have been related to the Łódź phase (Gardawski 1959; 1971).

"The mixing zone" was interpreted as an area of syncretization of the Trzciniec Culture (TC) and TuC. As territories being the contact area were considered, in different versions, the left-bank of the Proсна drainage-basin, the area between the Proсна and the Warta, part of Kujawy or the area of the middle Warta; and its boundaries were demarcated in different ways (Gardawski 1959; Dąbrowski 1972; 1987; Gediga 1978; Miśkiewicz 1978; Blajer 1989; Kłosińska 1994; 1997). The Łódź Phase of in turn was seen as a taxonomic entity, showing the transformation stage from TC to Lusatian Culture (LC) (Gardawski 1959; 1971; Wiklak 1963; cf. also Jażdżewski 1948).

In this article we want to verify the hitherto statements on the problems of relations between Trzciniec Cultural Circle (TCC) and TuC. At present it is only possible to take an aspectual approach to the problem outlined here. This means that we are not going to deal with all the aspects of the "Trzciniec-Tumulus transformation", but we shall focus on the most important, in our opinion, dimensions of the said cultural change.

In the publication presented we discuss the cultural situation of two spheres of reception of the TuC patterns, i.e. in Cuiavia, and in the middle Warta (Bartkowski 1970).

The specificity of the Cuiavian zone is the variety of the transformation problem of its TCC fraction. The TuC features appear in the period synchronized with the interval of development of communities of the Trzciniec Horizon TH 5, TH 6 and TH 7 structures, i.e. in the late-Trzciniec Horizon (Czebreszuk 1996; Makarowicz 1998b, in this volume; Makarowicz 1998c).

The first of the above mentioned trends of transformation gives the fullest documentation of assemblage TH 5 from Opoki, site 7 (Makarowicz 1998b, in this volume). It is characterized by an observable, as far as the stylistics of the vessel pottery is concerned, the syncretization of the late Trzciniec complexes and features of southern cultures — the

late Mad'arovce Culture (MaC) and the early TuC (Fig. 2:14-16, 18, 19, 21).

The second trend in the reception of the TuC identifiers is represented by settlement of TH 6 communities from Piecki, site 1 (Fig. 2:7-10) and Dobieszewice, site 2 (Fig. 2:11-13 — Makarowicz 1998b, in this volume). The specificity of this complex is formed by combination of late Trzciniec complexes (features of ornamentation and micromorphology of vessels) and the TuC ones (macromorphology of vessels).

The last Kujawy trend of reception of TuC models is legible in the TH 7 assemblages, among others, from Zgłowiączka, site 3 (Fig. 2:2 — excavations by Dr. A. Andrzejewska), Brześć Kujawski, site 13, pit 148 (Fig. 2:4 — Gardawski 1971), Żnin (Kurnatowski 1966; Czebreszuk 1996), Sędzin, (Toruń Museum collection) Gustorzyn, site 1 (Fig. 2:5,6 — Grygiel 1987), Wójcin, site I (Fig. 2:1) and Kuczko, site 5 (Fig. 2:3). This taxon represents material typical of the Łódź Phase, first of all its specific feature of ornamentation.

The development of the Trzciniec phenomenon on the middle Warta was less complex than that of the Kujawy groups. Two TH complexes were recognized here, whose communities might have been in direct contact with the TuC (Makarowicz 1998c).

The first one imitates almost in detail the models of the Kujawy TH 2 structure. Its origin is connected with the territorial differentiation of the final Iwno Culture (IC). Some of the most important TH 2 assemblages may be settlements from Brzeźno, site Z (Fig. 2:32, 33, 35, 38); Szczepidło, site 1, 2 and 3 (Fig. 2:29, 31, 34); Pietrzyków, site d1 (Fig. 2:36, 37); Pyzdry, site IV and Va (Fig. 2:30) and Białobrzegi, site II. In the materials from this complex no TuC traits are observed as far as stylistics or morphology of pottery are concerned, but only in case of technology.

The latter of the complexes distinguished, corresponding to TH 4/TH 5 structures, is represented most fully by a settlement at Babia, site 6 (Makarowicz 1995). The feature of this assemblage is syncretism of features of vessel pottery. It is manifested in the form of co-occurrence in the assemblage discussed the proto-Tumulus Culture traits (Fig. 2:27) apart from the classical Trzciniec Horizon, "forest-east European" (Linin Group of the Neman Culture — Fig. 2:26) and Füzesabony Culture patterns (Fig. 2:28).

In the beginnings of BB1, since about 1650 BC, inventories of TH 5-TH 7 in Kujawy and TH 4/TH 5 in the Middle Warta region begin to include TuC indicators. They are recorded mostly in pottery. Their presence is also attested by Tumulus style bronze objects on the Polish Lowlands (Ko-

